

„Laicizarea” unor sensuri „biblice” în lexicul românesc

Ioan LOBIUC

The study attempts a diachronic structural semantics approach devoted to the interaction between old (south)-slavic loans and their correspondents inherited from Latin, the first undergoing spectacular semantic evolutions. To be more precise, the analysis is devoted to the semantic mutations of the Romanian word ciudă (old south-sl. čudo) and its Latin equivalent, minune.

Cuvîntul, ca unitate fundamentală din care se construiește tot edificiul limbii (în ciuda opiniei că el este doar rezultatul ultim al analizei¹) și în care se intersectează și se făuresc toate relațiile alcătuitoare ale *structurii* limbii ca *sistem*, este o entitate complexă, polietajată prin relații interne și externe. Celebrul „*triunghi semiotic*”, creat pentru a ilustra rețeaua de relații inclusă și implicată în semnul verbal, a fost mereu supus unor interpretări variabile, pe care le vom înțelege dacă nu uităm că limba (*langue* ca sistem, cod) nu este alcătuită din semnele înseși, ci din amprentele acestor semne în memoria noastră („materia sonoră a semnelor” în formula lui St. Ullmann), aceste amprente fiind unite cu alte amprente, de asemenea psihice, acelea ale lucrurilor semnificate (desemnate). De fapt, regăsim aici concepția lui F. de Saussure, conform căreia semnul verbal comportă trei factori: 1) *semnificantul* – aspectul formal al cuvîntului; 2) *semnificatul* – ceea ce semnificantul evocă în spirit, conceptul și 3) *lucrul real desemnat* prin semn.

La St. Ullmann, componentei 1 de mai sus i se zice *nume*, celei de-a doua *sens*, celei de-a treia – *obiect*. La C. K. Odgen și I. A. Richards (1923, ed. I; 1953, ed. a II-a) denumirile sînt (în ordinea de mai sus): 1) *simbol*, 2) *referință* și 3) *referent*. Deși criticabilă, schema lor a arătat că raportul dintre *nume* și *lucrul* desemnat este unul indirect, care trece prin conceptualizarea celui din urmă. La St. Ullmann (1957), raportul dintre *nume* (*semnificant*) și *sens* (*semnificat*) este *semnificație*, de unde posibilitatea de a distinge între *sens* și *semnificație*. G. Mounin identifică *semnificația* și *semnificatul*, *sensul* fiind *valoarea* precisă pe care semnificatul abstract o obține într-un context unic².

¹ Cf. I. Coteanu (1959: 11). Anterior, Al. Rosetti (1946: 32): „La originea vorbirii nu găsim cuvîntul, ci fraza; și la fel în limbajul copilului.”

² Vezi discuții sintetice (și critice) pertinente în Ledent (1974: 73 u.); Schogt (1976: 5-15); Schaff (1966: 228 u.); în Stati (1971: 179-227) se relevă varietatea descurajantă a definițiilor propuse pentru

Să mai amintim, în interesul discuției ce va urma, că fiecare din cele trei „vîrfuri” (sau laturi) ale triunghiului³ poate varia, la păstrarea intactă a celorlalte două componente: la granița schimbărilor semnificativului va rezulta un *omonim*; la granița variației semnificativului va apărea un *termen* tehnico-științific, deci cu semantică specializată față de lexemul comun; în fine, la schimbarea referentului se va naște o *metaforă* (cf. Karcevskij, 1929/I: 88 u.).

Știind că *sensul* și *noțiunea* sînt unități egale în rang (care tind una spre alta) și interdependente, dar nu echivalente, va trebui să vorbim despre *sensuri lexicale*: **A.** din punct de vedere *diacronic* **1. primare, inițiale** (eventual, *etimologice*) și **2. derivate** din ele, prin mai multe procedee (care nu sînt totdeauna și *cauze*), precum *concretizare* și *abstractizare*, *extensie* și *restringere*, „*înnobilare*” și „*degradare*”, inclusiv (din perspectiva vieții religioase creștine și a culturii), *laicizare* etc., iar **B.** din punct de vedere *sincronic* de și mai multe sensuri (în perechi corelative), precum **1.a. sens principal** vs. **b. secundar**; **2.a. sens de bază (fundamental)** vs. **b. secundar**⁴; **3.a. sens propriu** vs. **b. figurat**; **4.a. sens denotativ** vs. **b. conotativ** (clasificare cvasiidentifică cu cea în **a. sens extracontextual** și **b. determinat contextual**); **5.a. sens uzual** vs. **b. ocazional**; **6.a. sens general** vs. **b. special** [terminologic, precizăm noi]; **7.a. sens neutru** vs. **b. sens marcat stilistic**, pereche parțial egală cu **8.a. sensuri logice** vs. **b. sensuri afective** și cu **9.a. sensuri expresive** și **b. neexpresive** [aici, și nuanțări conform răspîndirii sociale a sensului: argotic, bisericesc etc]⁵.

Privită dinspre relația limbă-cultură și relația o limbă – altă limbă, această tipologie trebuie completată cu *sensuri (cuvinte) culte*, inclusiv *religioase* și *sensuri (cuvinte) populare*, inclusiv *laice*⁶, mai ales în studierea lexicului privitor la viața spirituală, la viața transcendențială, la religie și credință, la relația om-divinitate etc. De altfel, L. Șăineanu (1999: 341) vorbește chiar despre „cuvinte bune, oneste, nobile”, supuse în mod fatal degenerării prin tendința de a se transforma în „rele, neonestе și joase”.

termenul *sens* și lipsa de unitate a terminologiei (pe lîngă *sens* circulă *semnificație*, *înțeles*, *accepție*, *valoare*, *funcție*).

³ Neuitînd că referentul nu face parte din semn (cuvînt), ba, după unii, nici sensul (cf. disputa dintre „bilateralisti” și „unilateralisti” în teoretizarea semnului verbal).

⁴ Numit în mod nepotrivit (căci se amestecă cele două viziuni) de M. Bucă și Ivan Evseev (1976: 39), *derivat*, chiar dacă cele două clasificări (diacronică și sincronică) se intersectează: bunăoară, un sens *derivat* (din punct de vedere istoric) rămîne *secundar*, putînd ajunge (de pildă, la uitarea celui primar etimologic sau în alte împrejurări) *principal* sau *de bază*.

⁵ Vezi prezentarea lor și comentariile la ele în M. Bucă și I. Evseev (1976: 38 u). După modelul formelor din morfologie, J. Vendryes (1921: 223 u.) vorbea [și] de „o ierarhie semantică cuprinzînd *sensurile forte* și *sensurile slabe* (subl. ns.)” (p. 234), de altfel, o ierarhie relativă și instabilă (p. 235).

⁶ Cf. S. Pușcariu: „Într-o vreme cînd biserica stăpînea viața culturală, cărțile sfînte influențau nu numai limba literară, ci cuvintele lor intrau pînă în adîncurile graiului de toate zilele, apărînd în locul cuvintelor vechi (precum *post* în loc de *sec*, *pomană* în loc de *comînd* etc.)” („Dacoromania”, VIII, p. 349). Th. Capidan (1943: 70) socotea că, prin biserică, limba slavonă „ne-a schimbat fizionomia limbii prin înlocuiri de cuvinte dintre cele mai uzuale.”

L. Șăineanu vorbește, primul la noi, insistent și consistent, despre *legi și tendințe* de evoluții semantice⁷, invocând *analogia și metafora, generalizarea și limitarea* sensului (dar și *scăpătarea* sensului, pînă la „pesimismul” în limbă și chiar „soarta tragică a titlaturei străine la români” [o tratare inegală și incompletă a etnonimelor și a unor nume proprii]). Trebuie precizat că, în ciuda unor subevaluări (prin subordonare față de lucrarea lui A. Darmesteter din 1887 despre viața cuvintelor în lumina semnificațiilor lor), lucrarea lui L. Șăineanu „este în întregime originală, atît ca metodă, cît și ca viziune teoretică.” (Frâncu, 2005: 179)

L. Șăineanu a încercat, iarăși pentru prima dată poate, să elucideze evoluția unor lexeme latine în română și în România de vest, precum și „soarta” socio-semantică și stilistică a unor împrumuturi, în speță sud-slave vechi. El a constatat, cu multă subtilitate (dar poate și cu o oarecare exagerare), drept „cu totul caracteristică în românește întrebuintarea metaforică a celor mai multe expresiuni din domeniul religios într-un *sens profan*, care, adeseori, nu ne mai lasă să întrededem nici o urmă din sacra lor origine.”, cu avertismentul că „Acest fenomen de laicizare a cuvintelor bisericești, fiind de mare importanță”, merită studiat, căci, „ca și întreaga psihologie populară” lipsește din „dicționarele popoarelor celor mai culte.” (Șăineanu, 1999: 189)

Punînd-o pe seama „indiferenței românului pentru ale religiei”, manifestată maximal în limba sa, L. Șăineanu (1999: 190 u.) are meritul de a fi sesizat, ilustrat și explicat asemenea „profanări” (*agheazmă, aghios, ana(f)temă, crăciun* etc.). Mai mult, el a sesizat, iarăși înaintea altora, că multe împrumuturi, printre ele, sud-slave vechi, au suferit mutații semantice (în formula preferată a lui J. Vendryes, *op. cit., passim: deplasări de sens*), liminare, cu pierderea, adică, atît a sensului primar (etimologic), cît și a verigilor semantice intermediare și a oferit soluții valide (cf. *prost*, p. 243, 381-386, dat la „rafinarea cuvintelor” [„înnobilare semantică” a lor], alături de *șugubăț, bazaconie, zlobiu, beznă, băzdăganie* (și variante). Alte cazuri sînt tratate la „Degenerarea cuvintelor”, de pildă, *mîndru și mîndrie, mîrșav* alături de *mișel, nemernic, nebun, răzburare, cumplit, furtună, a cerși* (Șăineanu, 1999: 341 u.).

Pentru că lexemului *ciudă* nu i s-a „restabilit”, pînă acum, întregul lanț al evoluției semantice în română, încercăm să propunem noi o soluție. L. Șăineanu îl menționează, mai întîi, la p. 35-36, pentru a proba că „Uitarea este, într-adevăr, una

⁷ Lingvistica secolului al XX-lea va plasa chestiunea chiar printre universalile semantice, cf. Ch. Hockett, S. Hoenigswald, U. Weinreich, *Structura semantică a limbii*, St. Ullmann, *Universalii semantice*, ale căror lucrări au fost traduse în *Novoe v lingvistine*, vol. V, Moscova, 1970. Pe lîngă tendința de *metaforizare* cvasiuniversală, reținem observația, esențială, a lui S. Ullmann despre *polisemie* (din tratarea lui M. Bréal): „Polisemia este, după toate probabilitățile, o universalie semantică, profund înrădăcinată în structura fundamentală a limbii. Este greu să ne reprezentăm lucrurile altfel: înseamnă că ar trebui să păstrăm în scoarță un stoc monstruos de cuvinte cu nume aparte pentru orice fenomen despre care ar fi să vorbim; aceasta ar însemna că în limbă nu ar trebui să existe metafore, caz în care limba ar trebui să fie lipsită, în mare măsură, de expresivitate și elasticitate” (*op. cit.*, p. 267, unde se mai menționează, pozitiv, părerea lui W. M. Urban, *Language and Reality*, London, 1939, că sensul metaforic face din limbă un instrument al *cunoașterii* (subl. ns.))

din cauzele cele mai imediate ale schimbărilor sensurilor”. Din păcate, citarea lui *ciudele* din Coresi și a lui *minunile* din traducerea Bibliei din 1873 este o greșeală a autorului, fiind vorba nu de schimbare de sens, ci de sinonimie, cum probează chiar citatele date de autor (p. 375 u.), în care, în unul și același context din una și aceeași scriere *ciudele* apare alături de *minune*, chiar mirate și fricoase, în original: lat. *mirabilia*. Deși încercase să mijlocească, printr-un citat din *Pravila lui N. Basarab* din 1652, transferul de sens de la „miraculum” la „păreră de rău, necaz, supărare mare, mînie” (*op. cit.*, p. 376-377, cu trimitere la sîrb. *čud* „fire, dispoziție” și alb. *čuda* „minune, îndărătnicie”) autorul afirmase mai întîi – parcă din fugă de condei – că „ciudă a suferit o *scădere însemnată de sens*, redusă fiind a desemna o anumită stare psihologică” (*ibid.*, p. 36).

Mecanismul acestei „scăderi de sens” înspre psihologic n-a rămas dezvăluit, însă, nici în alte lucrări de istoria limbii române și nici în dicționarele etimologice (de altfel, acestea fiind obligate să separe sensurile vechi de cele moderne, actuale, fără să explice „tranzițiunea sensurilor”, adică modalitățile de naștere a unui sens din altul imediat anterior sau colateral etc.)

Una din cauze pare a fi situarea lexemului dat în clasa *abstractelor*, al căror referent prototipic este greu de delimitat și de definit, ca și granița între monosemie și polisemie.

Pentru deplasarea de la sensul de „miracol” la cel de „necaz” etc., cuvîntul *ciudă* trebuie examinat – în opinia noastră – atît în cadrul familiei sale (din cadrul românei), cît și – neapărat – în relație cu sinonimul său (și mai vechi ca vîrstă, fiind moștenire din latină) *minune* și cu derivatele sale. Vom compara tratarea lexemelor în discuție în DA (= *Dicționarul limbii române*, T. I. Partea II. C, București, 1940) și, respectiv în DLR (SN), t. VI, fasc. a 8-a, București, 1967. Mult timp, termenii *ciudă* și *minune* au fost (de fapt, rămîn) sinonimi, prin corespondențe intertextuale, dar și prin „apozitionări” intratextuale (cf. „O *minunea* mare și prea slăvita *ciudă!*” într-un *Molitvelnic* ante 1633, apud DA).

Registrul semantic al lui *minune* (< lat. * *mirio*, -onis), și anume: „1. Fenomen supranatural, fapt extraordinar atribuit forței divine, *miracol*, (învechit) *ciudă*, *ciudesă*, *divă*; p. ext. lucru eșit din comun, curios, inexplicabil, *minunăție* (1), *ciudățenie* [...]; 2. Lucru, fapt, fenomen etc. extraordinar, care trezește admirație, *minunăție* (2); p. gener. lucru excepțional” [...]. 3. (Astăzi rar) Mirare (1), uimire” pare, toruși, mai restrîns decît cel al lui *ciudă* (< vsl. *čudo* și cu izvoare neoslave): I.1. „miracol”; 2. „stupoare”; 3. „extravaganță”; (noi) II. 1. „necaz”, 2. „supărare”, 3. „rușine” (reg), 4. „întîmplare rea, nenorocire, năpastă, primejdie”.

De asemenea, derivatul *minună* 1. (refl., înv.) „a se smeri în fața minunilor lui Dumnezeu, a se tulbura profund”; 2. (tranz., subiectul fiind Dumnezeu) „a înzestra cu calități miraculoase, ...”; 3. (refl.) „a fi cuprins de (o mare) mirare, a rămîne uluit...” coincide doar parțial cu *a se ciudi* (< vsl. *čuditi* se) 1. „a se mira”, 2. „a se frămînta cu gîndul, a fi neliniștit”; 3. „a simți ciudă, a fi (cu)prins de ciudă, a prinde ciudă pe cineva”; p. ext. a se supăra, a se necăji, a-i fi necaz, a se irita”. DA menționează și der. *ciudăli*, *ciudăi* (din ung. *csodálni*) „a se supăra, a se irita, a se

minuna, a se pune în uimire”, *înciudă* „a se ciudă, a prinde ciudă”, la abstracte, *ciudire* „supărare, necaz, ciudă”, adj. *ciudit* „intrigat, neliniștit, curios”, *înciudat* „plin de ciudă, mînios.”

Achiziția sensurilor actuale de către v. rom. *ciudă* se datorează, desigur, și adjectivului *ciudat* (< bulg. *čudat* „minunat”, dar și „bizar”, „straniu”), a cărui semantică s-a răsfrînt și în derivatele *ciudăție*, *ciudățime* și, mai ales, *ciudățenie*, ultimul, după DA, cu o întregă pletoară de nuanțe de sens [sau chiar sensuri]: „calitatea celui ciudat (1), minunăție; întâmplare curioasă, purtare capricioasă, purtare capricioasă, fire s. faptă minunată, stranie, bizară, originalitate, om extravagant, ființă ciudată; supărare mare, ciudă”. Derivatul rom. *minunat* (1. (înv.) avînd caracter supranatural, miraculos; p. ext. divin, sfînt; 2. (în basme) idem; 3. neobișnuit, deosebit, aparte; 4. uimit, uluit; p. ext. încîntat) nu a acoperit semantică împrumutului *ciudat* și nici derivatele nu s-au apropiat decît parțial (cf. *ciudățenie* vs. *minunăție*, cu asimetrii între ele, cf. *încînta*, la lipsa lui * *a înminuna* etc.).

Structurile frazeologice iscate de cele două sinonime diferă și ele, cf., printre altele, *de minune* „admirabil, minunat, extraordinar” și *de ciudă*, în expresii ca *a muri (a plesni, a crăpa, a nu mai putea) de ciudă*, unde sinonimia cu *minune* s-a anulat. Și familiile lexicale au volum diferit, mai numeroasă fiind familia lui *ciudă* (*ciudesie, ciudeasmă*, zoonimul *Ciudeșa, ciudos, ciudnic*, locuțional *ciudăș mare*, plus slavonismele *ciudotvoreț* și *ciudotvorenje*).

Ca atare, „*tranzițiunea*” de la „*minune cerească*” la „*necazul, supărarea, of-ul muritorului*” a fost mijlocită, în cazul împrumutului străvechi *ciudă* (care supraviețuiește, mai degrabă, prin locuțiuni și expresii), s-a datorat sprijinului celorlalte împrumuturi homolexicale (*a se ciudi* și *ciudat*), dar și interferenței cu mai vechiul *minune* (din latină). Istoria lexical-semantică a verbului *ciudi* consemnează verigi intermediare între „a se minuna” (cf. „Cine să nu se mire și să se *ciudească* de sufletul cel viteaz al lui Pavel”, MĂRGĂRITARE, a. 1746, apud TDRG), „a fi intrigat, a nu-și putea explica ceva” („Iar Solomon mult *s-au ciudit* de aceasta”, HRONOGRAF, a. 1760, apud GCR) și „a simți ciudă” (L.M.), a fi (cu)prins de ciudă, a prinde ciudă pe cineva; p. ext. a se supăra, a se necăji, a-i fi necaz, a se irita” „Cum îl văzură zînele scăpat, *se ciudeau* de necaz că u putură să-l prinză”, ISPIRESCU, apud TDRG)⁸, în toate aceste contexte substituția cu a se minuna și minunat fiind neutralizată.

În fine, analiza comparativă a celor două lexeme, *ciudă* și *minune*, și a membrilor din familiile lor ar putea fi desfășurată și prin analiză semică (componentială), care ar putea dezvălui și anumite particularități stilistice ale lor, dar și (co)ocurențele lor în textele vechi și (mai) noi⁹.

⁸ Vezi DA, p. 495-496 (s.v. *ciudi*). Interesant că în Moldova se sărbătorește *Ciuda lui Arhanghel* (și variante) pentru ca omul să nu fie cuprins, lesne, de mînie sau să fie prins de *ciudă* (cf. DA, p. 493, s.v. *ciudă*, sărbătoare de toamnă, semnalată și în CADE, ad 4^o s.v. *ciudă*; cf. și A. Scriban, DLR).

⁹ Cf. Fl. Dimitrescu, *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, 1973 (studiul *Indice lexical paralel. Secolul al XVI-lea*), cu 182 de apariții pentru *ciudă*, 1 pentru *ciudat*, 1 pentru *ciudesă* și 3 pentru *ciudi* „a minuna”, respectiv, 20 ocurențe pentru *a se minuna* „a se mira”, 48 pentru adj.

Dacă *minune* a rămas, oarecum, în sfera lexicului neutru, sinonimul și „rivalul” său a invadat sfera lexicului comun, cotidian și puternic marcat stilistic (cf. *om ciudat* vs. *om minunat* etc.). Oricum, lexicologia limbii române nu mai poate ignora studiul acestor mișcări dinspre lexicul „bisericesc” spre cel „laic”.

Așadar, studiul lexicului este convenabil să se desfășoare pe *serii corelative* largi, și chiar cvasicomplete sau pe *cîmpuri lexical-semantică*.

Bibliografie

- Bucă, M., Evseev, Ivan, 1976, *Probleme de semasiologie*, Editura Facla, Timișoara
- Capidan, Th., 1943, *Limba și cultură*, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, București
- Coteanu, I., 1959, *Contribuții la o semasiologie sistematică*, în *Probleme de lingvistică generală*, vol. I, Editura Academiei, București
- Frâncu, C., 2005, *Evoluția reflecțiilor privind limbajul din Antichitate pînă la Saussure*, Casa Editorială Demiurg, Iași
- Karcevskij, S., 1929, *Du dualisme asymétrique du signe linguistique*, în „Travaux du Cercle Linguistique de Prague”, vol. I, Prague
- Ledent, Roger, 1974, *Comprendre la sémantique*, Marabout université, Verviers, Belgique
- Odgen, C. K. și Richards, I.A., 1923, *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language upon Thought*, London, Routledge & Kegan Paul Ltd. (ediția a II-a, 1953)
- Rosetti, Al., 1946, *Filosofia cuvîntului*, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, București
- Schaff, Adam, 1966, *Introducere în semantică*, traducere din polonă, Editura Științifică, București
- Schogt, Henry G., 1976, *Sémantique synchronique: synonymie, homonymie, polysémie*, University of Toronto Press
- Stati, Sorin, 1971, *Interferențe lingvistice*, Editura Științifică, București
- Șăineanu, Lazăr, 1999, *Încercare asupra semasiologiei limbei române. Studii istorice despre tranzițiunea sensurilor*, Editura de Vest, Timișoara
- Ullmann, St., 1957, *The Principles of Semantics. A linguistic approach to meaning*, Glasgow, Jackson,
- Vendryes, J., 1921, *Le langage. Introduction linguistique à l'histoire*, Paris

minunat și 16 apariții ale cuvîntului *minune*. Statistica pentru secolul al XVI-lea pare a avea nevoie de completări.